

Галина Ковальчук

Я. Д. ІСАЄВИЧ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КНИГОВИДАННЯ

В науковому доробку Я. Д. Ісаєвича одне з чільних місць займають праці – статті, рецензії, енциклопедичні довідки, книги та брошури – з питань історії книговидання. В них всебічно висвітлюється історія української книги як чинника культури і націотворення. Узагальненням попередніх розвідок стала монографія “Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми” (Львів, 2002, 520 с.). Такої праці потребували і довго на неї очікували всі, хто цікавиться та професійно займається дослідженням історії вітчизняної книги й культури загалом. Адже що ми мали з узагальнюючих праць з історії вітчизняного книговидання, крім статей з окремих питань історії книжності? Грунтовні розвідки С. І. Маслової “Друкарство на Україні в XVI–XVIII ст.”, “Українська друкована книга XVI–XVIII ст.” та праця Івана Огієнка “Історія українського друкарства” вийшли ще в середині 20-х років ХХ ст. Природно, що вони не враховують матеріалів, віднайдених протягом трьох чвертей ХХ ст., коли, власне, історія книги набула статусу наукової дисципліни. І якщо книжка І. Огієнка була перевидана в Україні в 90-х роках і завдяки цьому широко доступна користувачам (хоча, відверто зазначимо, деякі факти та узагальнення автора дещо застаріли), то праця С. І. Маслової, хоча й перевидана обмеженим накладом в Едмонтоні в 1992 р., доступна не всім. Більш раннім за часом написання був нарис Лева Биковського “Книгодрукування на Україні” (1919), але через його невеликий обсяг, певний примітивізм, безліч спірних, ненаукових тверджень, а головне – через те, що залишався в рукописі у відомчому архіві Національної бібліотеки України і був абсолютно невідомий вченим (уперше надрукований в “Наукових працях НБУВ” у 1999 р., вип. 2), він не є предметом розгляду в історіографії історії книги.

Потреба у створенні комплексного дослідження історії української книги усвідомлювалася вченими ще в 20–30 роках ХХ ст. Зокрема, в 1932 р. у видавництві “Рух” був задум підготувати до друку колективну монографію з історії української книги у двох томах. Планувалося, що розділ “Історія вивчення української книги” (3 арк.) напише М. В. Геппенер, “Рукописна книга XI–XVIII ст.” (4 арк.) – П. М. Попов (або О. М. Маслової чи О. А. Назаревський), історію українського друкарства XVI–XVIII ст. (4 арк.) – С. І. Маслової, розділ про мистецтво рукописних книг і стародруків – М. О. Макаренко (3 арк.), про давні оправи (1,5 арк.) і про поширення українських книжок в XI–XVIII ст., тобто про бібліотеки та книжкову торгівлю (1,5 арк.), – Г. І. Коляда. До другого тому мали увійти статті по 3 арк. кожна: П. А. Балицького “Книга XIX ст. (1798–1905)”, Я. І. Стешенка “Книга 1905–1917 рр.”, Ю. О. Меженка “Книга доби Жовтневої революції”, А. В. Артюхової “Оформлення книги доби Жовтневої революції”, І. І. Кривецького

“Книга на Західній Україні”. Але, як зазначив С. І. Маслов, “у зв’язку з причинами політичного характеру видання не відбулося”¹.

Занепад книгознавчих досліджень, викликаний саме політичними причинами, тривав майже 30 років. Надалі виходять друком: невелика популярна книжка І. Я. Каганова “Українська книга кінця XVI–XVII ст.” (1959), колективна монографія “Книга і друкарство на Україні” (1965), історико-книгознавчі статті Г. І. Коляди, М. П. Ковальського, дослідження Я. П. Запаска, Я. Д. Ісаєвича; за кордоном з’явилася праця Любомира Винара “Історія українського раннього друкарства 1491–1600” (1963), проте це були лише окремі фрагменти з величезної історії української книжності.

Початковими кроками до створення підсумкової монографії стали розвідки Я. Ісаєвича, які з початку 1960-х рр. з’явилися у періодиці та збірниках. Вже у найпершій його публікації у цій царині – рецензії на каталоги Ф. П. Максименка “Першодруки (інкунабули) Наукової бібліотеки Львівського університету” та С. О. Петрова, Я. Д. Бирюка та Т. П. Золотар “Славянские книги кирилловской печати XV–XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УССР”, що вийшли 1958 р.², – він виявив себе принциповим і серйозним істориком книжності. У цій невеликій за обсягом, позитивній за висновками рецензії молодий тоді науковець висловив, за нашими підрахунками, близько півтора десятка критичних зауважень до другого з названих каталогів. Вони демонструють глибоку обізнаність автора як з правилами опису кирилических стародруків, так і зі змістом попередніх досліджень таких видань. Крім того, він ставить перед фахівцями важливі завдання, зокрема: щодо укладання каталогів кирилических стародруків у інших бібліотеках; щодо видання зведеного каталогу українських стародруків з вказівками на місце зберігання усіх примірників; визначає хронологічну межу українських стародруків – до кінця XVIII ст.; пропонує поновити періодичне книгознавче видання.

Чимало джерельних уточнень і доповнень увійшли до рецензії на довідник з історії українського книговидання XVI–XVIII ст., що вийшов 1959 р. у Польщі³. На принципово новому матеріалі були написані значна за обсягом (бл. 3 др. арк.) стаття про книговидавничу діяльність Львівського братства і розділ на цю тему в монографії про братства⁴.

Дальшим етапом праці дослідника над темою став каталог кирилических (церковнослов’янських та українських) книг, виданих у Львові. Характерна риса цього

¹ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису. Ф. 33 (архів С. І. Маслова). Од. зб. 4893. Арк. 2.

² Я. Ісаєвич. Описи стародруків // *Вітчизна*. 1960. № 3. С. 208-210.

³ Я. Ісаєвич. Словарь-справочник о книгопечатании на Украине в XVI–XVIII вв. [Рец. на: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVII wieku. Zeszyt 6. Malopolska – Ziemia Ruskie* / Opracowali A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. Wrocław; Kraków, 1959. 259 s.] // *Книга. Исследования и материалы*. Москва, 1961. Сб. 5. С. 363-371.

⁴ Я. Ісаєвич. Издательская деятельность Львовского братства в XVI–XVIII веках. // *Книга. Исследования и материалы*. Москва, 1962. Сб. 7. С. 199-238; Я. Ісаєвич. *Братства і їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.* Київ: Наукова думка, 1966. С. 173-195. Англійський, доповнений автором, переклад: Ia. Isayevych. *Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine* / Canadian Institute of Ukrainian Studies. Edmonton; Toronto, 2006. Pp. 200-236.

видання, властива і пізнішим працям автора, – поєднання дослідження примірників книг й архівних документів⁵.

Помітний резонанс в Україні і поза її межами мали публікації Я. Ісаєвича про Юрія Дрогобича – першого автора друкованої книги, який походив з України⁶. Йдеться про “*Judicium pronosticon*” – астрологічний прогноз на 1483 р., надрукований того ж року в Болоньї. Про підготовану до друку Я. Ісаєвичем і надруковану на множинному апараті мінімальним тиражем репродукцію цього трактату з’явився відгук провідного британського книгознавця Джона Саймона Сімменса в авторитетному виданні “*The Book Collector*”⁷. Натомість у недавній статті Я. Ісаєвича йдеться про публікації, автори яких неадекватно передавали думки вченого щодо Юрія Дрогобича. Особливо “відзначилася” в цьому п. Аїсса Пессіна Лонго в брошурі, виданій у Болоньї 1988 р.⁸

Окремий цикл становлять праці Я. Ісаєвича про Івана Федорова і його внесок в друкарство Росії, України та Білорусії. Серед них – монографія, видана в 1975 р. (і перевидана з порівняно незначними змінами в 1983 р.), на яку було досить багато відгуків. Велику прогалину в книгознавчій літературі заповнила і книга Я. Ісаєвича “Літературна спадщина Івана Федорова”. У ній після загальної характеристики видавничої та літературної діяльності Івана Федорова, поданої в контексті розвитку тогочасного культурного життя, розглядається кожне з федоровських видань у такому літературознавчому аспекті: проблеми текстологічного опрацювання творів, особливості їх літературного та мовного редагування, ідейний зміст та художньо-зображальні засоби авторських текстів Івана Федорова, головним чином післямов. У факсимільному відтворенні опубліковано передмови і післямови його видань – найважливіше джерело для дослідження літературної творчості друкаря. Вміщуються також власницькі та читацькі записи на примірниках федоровських видань, які є цінним матеріалом для вивчення кола читачів книг Івана Федорова, суспільного резонансу його літературної творчості.

На відміну від тих авторів, які зображали Івана Федорова одноособовим засновником друкарства всіх країн Східної Європи, Я. Д. Ісаєвич, високо оцінюючи заслуги “друкаря книг перед тим невиданих”, показав його діяльність у відповідному історичному контексті. Вже на самому початку своєї першої монографії про Федорова дослідник авторитетно стверджував: “У східнослов’янських періодів виникнення друкарства нерозривно пов’язане з іменами визначних першодрукарів Швайпольта Фіоля, Франциска Скорини, Івана Федорова”⁹. У такій послідовності імен викладено матеріали і в початкових розділах наступних праць Ісаєвича, присвячених друкареві.

⁵ Львівські видання XVI–XVII ст. Каталог / Уклав Я. Д. Ісаєвич. Львів, 1970.

⁶ Ярослав Ісаєвич. Юрій Дрогобич. До 500-річчя виходу першої друкованої книги вітчизняного автора. Бібліографічний покажчик. Львів, 1983. 66 с.

⁷ *The Book Collector* (London). 1975. Vol. 24. No 3. Pp. 369, 377-378.

⁸ Я. Ісаєвич. Юрій Дрогобич. З історії вивчення і популяризації його творчої спадщини // *Рукописна і стародрукована книга. Збірник наукових праць. Міжнародна наукова конференція (XII Федоровський семінар), Львів, 23–25 квітня 2004*. Львів, 2006. С. 7-10.

⁹ Його ж. *Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні*. Львів, 1975. С. 5.

Джерелам з історії книговидання присвячена окрема частина книжки про джерела давньої української культури¹⁰. Тут, зокрема, показано фантастичність версії про заснування українського друкарства Степаном Дропаном.

У 1981 р. московське видавництво “Книга” випустило в світ книжку “Преємники першопечатника”. У назві згадано “першодрукаря”, вшануванню якого надавався і політичний відтінок. Це допомогло “проштовхнути” до друку монографію в Москві, де тематика, пов’язана з давньою українською культурою, вважалася не дуже актуальною. В самій книзі йшлося про всі 25 друкарень, що діяли в Україні до 1648 р.

Помітним внеском в популяризацію знань про книжки, книговидання і книгорозповсюдження стали численні енциклопедичні статті Я. Ісаєвича. Деякі з них спиралися на власні дослідження автора, в ряді статей виправлено неточності публікацій інших авторів. Кількісно переважають інформаційні статті про окремі друкарні, а також про друкарів, видавців, книгознавців. Підсумковий характер мали гасла “Книгознавство” і “Книжка” до “Української літературної енциклопедії”¹¹. У англійській “Енциклопедії України” (т. 4) стаття “Друкарство” підписана: “Я. Ісаєвич, Р. Сенкус”. Перший її варіант підготував дослідник з Торонто Роман Сенкус, однак, використавши також матеріали з праць Я. Ісаєвича, визнав за слушне вказати його як співавтора¹². У російській енциклопедії “Книга” Я. Ісаєвичем написаний основний текст статті “Украина” (розділи “Рукописная книга”, “Возникновение книгопечатания. Издательское дело”, “Библиотеки”, “Библиография” та ін.)¹³. Не лише компілятивний, але й дослідницький характер має порівняно велика за обсягом стаття, присвячена друкарству, книговиданню і книгорозповсюдженню в Україні з давніх часів до наших днів у “Енциклопедії історії України”¹⁴. Цікавився Я. Ісаєвич також історією книгознавства. Одна з останніх його розвідок на цю тему присвячена унікальному доробкові визначного бібліографа, дослідника й охоронця рідкісної книжки Федора Максименка¹⁵.

Переломною подією на шляху переходу від висвітлення історії книжності на прикладі найважливіших і типових друків до узагальнення досліджень на підставі всіх збережених книжок став вихід на початку 80-х років під спільною назвою “Пам’ятки книжкового мистецтва” трьох частин (кн. 1, кн. 2, ч. 1 і 2) “Каталогу стародруків, виданих на Україні”, підготовленого Я. П. Запаском та Я. Д. Ісаєвичем. Я. П. Запаском здійснено докладний опис шрифтів і оформлення кирилических ви-

¹⁰ Його ж. *Джерела з історії української культури доби феодалізму. XVI–XVIII ст.* Київ, 1972. С. 110-143.

¹¹ *Українська літературна енциклопедія.* Київ, 1990. Т. 2. С. 494-496.

¹² Ia. Isaievych, R. Senkus. Printing // *Encyclopedia of Ukraine.* Toronto; Buffalo; London, 1993. Vol. 4. P. 219.

¹³ *Книга. Энциклопедия* / Гл. ред. В. М. Жарков. Москва, 1994. С. 652-657.

¹⁴ Я. Ісаєвич. Друкарство і книговидання в Україні // *Енциклопедія історії України.* Київ, 2004. Т. 2. С. 477-485.

¹⁵ Ia. Isayevych. Fedir Maksymenko: The Fate of a Bibliologist in the Context of Good, Bad and “Mixed” Periods in the History of Ukrainian Scholarship // *Solanus. International Journal for Russian & East European Bibliographic, Library & Publishing Studies. New Series.* London, 2005. Vol. 19. Pp. 32-40.

дань, Я. Д. Ісаєвичем схарактеризовано зміст всіх видань і здійснено бібліографічний опис видань латинського шрифту. Частину, що стосується періоду 1574–1648 рр., Я. Ісаєвич укладав на основі опрацьованого ним бібліографічного додатку до його докторської дисертації, захищеної в 1978 р. на історичному факультеті Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова¹⁶.

Сьогодні неможливо навіть уявити роботи з українськими стародруками без перевірки їх за названим каталогом. Без покликів на нього не обходиться жодна наукова публікація про українську книжку та книжкову культуру XVI–XVIII ст. Каталог становить, по суті, репертуар стародруків, омріяний попередниками. Репертуар має самостійне значення як свідчення потужного книжкового руху в українських землях у XVI–XVIII ст., дає матеріал як для історії окремих видань, так і для порівнянь і висновків щодо діяльності певних друкарень, особливостей видавничого руху регіонів, а також щодо мовної характеристики друків, ареалу їх розповсюдження та збереженості, рідкісності тих чи інших примірників.

Власне повнота каталогу, укладеного спільно Я. П. Запаском та Я. Д. Ісаєвичем, стала підставою висвітлення в його монографічній праці всієї багатоманітності і багатства початкових етапів видавничого руху в Україні. Якщо енциклопедичні статті і публікації в журналах та збірниках були присвячені, переважно, частковим питанням або є оглядовими, то підсумкова монографія вченого – “Українське книговидання” – стала зразком системного, тематично-хронологічного викладу матеріалу. Найскладніші, не до кінця з’ясовані, спірні питання історії книгодрукування автор висвітлює з посиланням на джерела, значна частина яких раніше не використовувалась, тактовно висловлюючи власні припущення чи гіпотези.

Приваблює не тільки повнота інформації, широкий спектр залучених джерел, а й продумана структура монографії. За задумом автора, розділи про рукописання (на початку) і про україномовну книгу XIX–XX ст. є оглядовими, натомість про друкування в українських землях XVI–XVIII ст. – вичерпно повні і включають, фактично, весь масив доступних нині даних на цю тему. Отже, в них схарактеризовані: джерела та історіографія теми, нарис історії рукописної книжності, початок українського книговидання – в різних аспектах розуміння цього поняття, друкарство в Україні кінця XVI в першій половині XVII ст., і не лише кириличним шрифтом, а й латинським – польською та латинською мовою, видавничі осередки й друкарні другої половини XVII–XVIII ст., тематика книжок, організація книговидання та поліграфії, а також книгорозповсюдження, характеристика українського книговидання XIX–XX ст. Таким чином, учений розкриває широку картину історії української книжності, починаючи від найдавніших збережених писемних пам’яток і завершуючи станом книжкової справи сьогодення. Це не тільки історія власне книговидання, а, по суті, історія вітчизняної книжності та питань культурного життя України, які автор подає у загальноєвропейському контексті.

Такий широкий підхід є цілком виправданим. Книжки видаються для того, щоб їх читали, тому особливо важливим є аналіз тематики видань, який прово-

¹⁶ Шлях до захисту в Україні був закритий після появи в пресі тенденційної статті про його батька. Див.: М. Ільницький. Ярослав Ісаєвич: історик на тлі доби // *Ярослав Ісаєвич. Бібліографічний покажчик*. Львів, 1999. С. 3.

дить автор. Заслуговує на увагу обґрунтована думка про вплив книговидання на розвиток літературних мов. Не менш істотним є спостереження про художнє та поліграфічне оформлення видань. Отже, Я. Д. Ісаєвич тією чи іншою мірою торкається всіх галузей історичного книгознавства: історії друкарства, видавничої справи, мистецтва книги, книжкової торгівлі, бібліофільства, історії формування бібліотек, історії певних типів і жанрів книг.

Одразу хочеться звернути увагу на термінологічні визначення, якими користується вчений. Передусім, базових понять – “друкарство” і “книговидання”. При всій, здавалося б, зрозумілості різниці в змісті цих категорій, дуже часто навіть у фаховій літературі їх використовують як синоніми. Тому доречним уявляється чітке розрізнення цих термінів. (Окремий розділ праці навіть названо “Тематика книг, організація книговидання, поліграфії та книгорозповсюдження”). З вичерпним залученням архівного матеріалу, даних з інших публікацій автор подає переконливу картину розподілу професій у давніх друкарнях, кількості їхніх працівників. Зібрано також невідомі попереднім дослідникам відомості про тиражі, ціни на книжки, матеріали про їхнє розповсюдження.

Кожного з читачів книжки (може, правильніше – користувачів, бо її варто не читати, як художню літературу, хоча написана вона в легкому для сприйняття стилі, а використовувати для вивчення різних історичних, книгознавчих, культурологічних питань) привертає щось своє. Нас, зокрема, дуже зацікавив, окрім інших, розділ з історії книгарства і книгозбірень. Тут не можна бути голосливим, і автор на підставі окремих звісток про бібліотеки та їх примірники дає нарис усталених на українських землях у XVI–XVIII ст. форм книгозбирання.

Самостійне значення мають як вступний розділ – джерела та бібліографія, – так і післямова до монографії, яка не повторює реферативно змісту дослідження, а виділяє найголовніше в історії українського книговидання впродовж кількох сторіч, визначає його традиційні риси, міжнародні зв’язки та взаємовпливи. Післямова містить цікаві, інколи парадоксальні роздуми та висновки дослідника, демонструє його чудову обізнаність як з основними подіями історії книговидання різних епох, так і з тими тенденціями, що відбуваються на книжковому ринку України сьогодні, з проблемами і перспективами розвитку української книги.

Серед інших питань, на яких, на нашу думку, слід наголосити окремо, зазначимо підхід автора монографії до питання, що саме можна вважати українською книгою, українською друкарнею і українським книговиданням. Доречно згадати те, що фактичну відповідь на це питання було запропоновано ще у 80-х роках Я. П. Запаском та Я. Д. Ісаєвичем у схарактеризованому вище “Каталозі стародруків, виданих на Україні”. Тут досить повно представлено книговидання України всіма мовами, за винятком численних друків єврейським шрифтом і трьох друків шрифтом вірменським, а також видань Замойської друкарні (в м. Замості, на західній окраїні Руського воєводства і української етнічної території). Певною мірою ці прогалини у оповідній формі тепер заповнені дослідником в монографії.

Каталог і монографія – різні жанри наукової інформації, що доповнюють один одного. Зведений каталог стародруків – це, так би мовити, база даних про джерела з історії друкарства, якою постійно користуються фахівці з історії книги й без якої сьогодні вже неможливо уявити історію книговидання в Україні. Дивує, що за

більш ніж 20 років, які минули з часу виходу “Каталогу стародруків, виданих на Україні”, виявлено лише одиниці не описаних тут стародруків, переважно стосовно XVIII ст. Сьогодні, в час бурхливого розвитку нових засобів масової комунікації, оперативного обміну електронною інформацією, постало питання про нове, уточнене, електронне видання бібліографічного репертуару українських стародруків. І саме в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України ця відповідальна робота вже започаткована. Думається, що це цілком реальне завдання, адже не треба починати “з нуля” чи все переробляти. Репертуар українських стародруків існує, створений наполегливістю та ерудицією всього двох, як це не дивно, осіб, з урахуванням, безумовно, здобутків цілої плеяди бібліографів-попередників. Матеріал монографії “Українське книговидання” в цьому плані може дуже допомогти. Адже по всьому тексту дослідження розпорошені цікаві відомості про безліч українських стародруків, їхні численні перевидання, в т. ч. за межами України.

Розширене видання каталога Я. Запаса та Я. Ісаєвича тепер вже не тільки у книжковій, але й у електронній версії було б, по суті, реалізацією задуму С. І. Маслова та його колег. Як відомо, створений ними при ВУАН Комітет для опису стародруків не зміг розгорнути роботу в запланованому обсязі. Тепер, в незалежній Україні, такий комітет має стати одним з державних пріоритетів.